

Etymologie jako arbitr reflexe pohanství ve staroslověnském lexiku: lékaři a léčitelé*

Ilona Janyšková (Brno)

Etymology as an Arbitr of the Reflection of Paganism in the Old Church Slavonic Lexicon: Doctors and Healers

The article deals with the etymology of Old Church Slavonic and Church Slavonic words denoting persons engaged in healing the sick. It shows how much the language, which was originally created for the needs of the Christian religion, preserves remnants of paganism. For medicine and healing in the pre-Christian period, belief in the magic of words was a fundamental method of healing, as evidenced by the expressions *balii*, *bajalь*, *obavьnikъ*, *vračь* and *vlъchnъ*, as well as belief in magical acts, spells and charms, which are referred to by *čaroděi*, *vražalьnica*, *divobljudьсь*, or *potvoroizbavьnica*. The study reveals the „pagan“ essence of other names of doctors and healers in the Middle Ages, especially the expressions *lěkarь*, *lěčitelь*, *korenitьсь*, *čělitelь*, etc.

Keywords: Slavistics, etymology, Old Church Slavonic, paganism, doctors and healers

Úvod

Není pochyb o tom, že dlouhá existence předkřesťanských představ o světě a člověku u Slovanů našla odraz v jazyce, v jeho lexiku. Evidentní je to u lexika označujícího konkrétní pohanské reálie, např. v případě východoslovanského *русалка* ‘pohádková vodní víla’, odvozeného od názvu jarního pohanského svátku na památku zemřelých (str. *русалия*). Naopak obtížné je zjistit, které další lexémy by eventuálně mohly být spojeny s pohanstvím; v takových případech se arbitrem reflexe pohanství v lexiku stává etymologie. Etymologie může nabídnout výklad, který, podpořen etnografickými výzkumy, odhalí případnou možnou příslušnost slova k pohanské sféře. Jako příklad uvádíme slovanské *děva*, jež se spojuje s ie. kořenem **dhē(i)-* (**dheH₁(i)-*) ‘sát, být kojen; kojit’. Vydeme-li z původního předpokládaného významu psl. **děva* ‘*kojící (žena)’,¹⁾ pak jej vysvětlíme – v návaznosti na Niederleho (Niederle 1911, 118) – tím, že v pohanství byla jako nevěsta žádoucí mladá žena, která již měla dítě a jejíž plodnost tak byla zaručena (*ESJS* 3, 131); sémantický posun k ‘panna’ je záležitostí křesťanství, kdy se u nevěsty začalo oceňovat panenství, nedotčenost (*SlDrev* 2, 35–38).

* Příspěvek vznikl s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., RVO: 68378092. V příspěvku jsou rovněž použita data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ [<https://lindat.cz>] podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2023062).

1) Někteří autoři vysvětlují původní význam psl. **děva* jako ‘*kojenec ženského pohlaví’ → ‘děvčátko’ → ‘dívka’.

O slovanském pohanství existuje bohatá literatura, která zkoumá tento fenomén z různých aspektů: archeologického, historického, etnografického, folkloristického, jazykového. Vedle fundamentálních prací (např. Zíbrt 1894; Niederle 1916; *SIDrev I–5*; *SIMif*; Rybakov 2015; Dynda 2019 aj.) vznikly studie a články zaměřené konkrétně na lexikum slovanského pohanství (např. Trubačev 1959; Němec 1980; Lukinova 1983 a 1986; Toporov 1989 aj.). Touto studií chceme podtrhnout roli etymologie při odhalování stop pohanství ve slovanském lexiku, konkrétně ve staroslověnských názvech lékařů a léčitelů.

Velkomoravský kníže Rostislav ve svém poselství z roku 862 k byzantskému císaři Michaelu III., v němž prosí o učitele víry znající slovanský jazyk, napsal, že se lid odřekl pohanství a drží se křesťanského zákona: *людемъ нашимъ поганьства съ штеръгшнимъ, и по христїанскъ съ законъ держацимъ* (Život Konstantinův, kapitola XIV – *MMFH II*, 99). Etymologie výrazů, které ve staroslověštině označovaly osoby zabývající se léčením nemocných, odhaluje, nakolik jazyk, jenž byl původně vytvořen pro potřeby křesťanského náboženství, uchovává zbytky pohanství. Tato studie zpracovávající pouze nepatrnou část středověké lékařské terminologie je založena zejména na staroslověnském a církevněslovanském lexikálním materiálu *Slovníku jazyka staroslověnského (SJS I–V)*, na zřetel je však brán i materiál z dalších lexikografických děl a odborné literatury.²⁾

1. *Balii*

Ve staroslověnských a církevněslovanských textech je doložen lexém *balii*³⁾ ‘lékař’, překládající ř. *ιατρος*, například v tomto kontextu: *не тревъуитъ съдрави балиа* (Mc 2,17 Mar – *SJS I*, 69). Ve Frisinských památkách substantivum *bali* neoznačuje obecně lékaře či léčitele, ale konkrétně Ježíše Krista, který uzdravoval nemocné vztážením ruky, dotykem, slovem či modlitbou: *ifegeft bali teleznaffih izpafitel dufnaffih* (Fris II, 90–91 – Weingart – Kurz 1949, 157). Staroslověnskému lexému *balii* neodpovídá v ostatních slovanských jazycích přesně žádný lexém,⁴⁾ nicméně slova se základem **bal-*⁵⁾ s podobným či blízkým významem ojedinele v některých slovanských jazycích nacházíme, v srb. dial. *bānāh* ‘zařikávač, kouzelník, čaroděj’ (*RSA I*, 268)⁶⁾ a ukr. dial. *бала, баума* ‘čaroděj, kouzelník, zařikávač’ (Onyškevič 1966, 66–67). Východiskem všech těchto výrazů je ie. kořen **bhā-* ‘říkat, mluvit’ (Pokorny 1959, 105; *LIV*, 69–70 **bheH₂-*), tedy stejný kořen, který je obsažen například i ve stsl. *basнь* ‘báje, smyšlený příběh, pejorativně o pohanských mýtech’,⁷⁾ *obajanije* ‘báje’, *obavati* ‘zařikávat, zaklínat’ (*SJS I*, 70; *II*, 464 a 460) a csl. *bajati*

2) Děkuji recenzentům / recenzentkám za cenné připomínky k článku.

3) Někteří autoři (např. L’vov 1965, 270; 1966, 39–48) považovali *balii* a jeho deriváty za moravismy, což odmítla např. Jefimova 2011, 173.

4) R. *balii* m., *балія* f. ‘kouzelník, čaroděj, mág, zařikávač, mastičkář, léčitel’ (Dal’ 1903–1909, *I*, 109) je výsledkem expanze staroslověnského slova do ruštiny (Vasmer 1953–1958, *I*, 47; Anikin 2007, 2, 141).

5) Srov. i další staroslověnská slova na **bal-*: *balstvo*, *balovanije* ‘léčení, lék’, *ubalovati* ‘vyléčit, uzdravit’ (*SJS I*, 69; *SJS IV*, 573), csl. *balovati* ‘léčit’ (*MLP*, 11), poslední se zajímavým sémantickým posunem v r. *баловать* ‘hýčkat’.

6) Autoři *ERSJ* (2, 122) považují srb. dialektismus za slovo nepřiliš jasné, nicméně patrně související se stsl. *balii* ‘léčitel’. Vycházejí z původního **бали*, jež bylo chápáno jako adjektivum, které pak bylo substantivizováno suffixem *-ah*.

7) Srov. doklad z jihovýchodní Makedonie: *баснарка* ‘жена што враже, лекува со баење’ (Peev 1999, 185).

‘mluvit’⁸⁾ (*MLP*, 12). Problematická je ovšem slovtvorba. Praslovanský dialektismus se rekonstruuje ve dvojí podobě (*ESJS I*, 56): 1. **balbji*, kde se **bal-* odvozuje od slovesa **baliti* (to je doloženo např. v r. dial. *балумь* ‘mluvit nesmysly, žvanit’ (*SRNG 2*, 82)) a *-bjb-* je sufix činitele děje, podobně jako je **sodbji* ‘soudce’ od **soditi* ‘soudit, uvažovat’ a **větʒji* ‘řečník’ od **větiti* ‘mluvit, řečnit’ (*SP I*, 84); 2. **badlbji*, tedy se stejným sufixem připojeným k slovesnému substantivu **badl-* z ie. **bhā-dhl-*, z něhož se vysvětluje i lat. *fābula* ‘mluvení, řeč; pověst, pohádka’ (Vaas 2008, 231). Na podporu tohoto výkladu se uvádí stejný slovtvorný typ ve stč. *předli* ‘přadlena’, *pradli* ‘pradlena’, *švadli* ‘švadlena’ (Vaillant 1958, 104–105); A. Anikin (2007, 2, 142) ovšem upozorňuje na západoslovanské výrazy postrádající *-dl-*, například č. dial. *balvit* ‘mluvit z cesty, mluvit hlouposti’ (Malina 1946, 8), což rekonstrukci praslovanského tvaru s *-dl-* oslabuje. Sémantický vývoj **‘mluvit’* → ‘lékař’ odpovídá magickému způsobu léčení pomocí verbální magie (zařikávání, zažehnávání, zaklínání), která sahá hluboko do dob pohanských. Nepravděpodobná je ojedinělá domněnka o přejetí stsl. *balii* (a také *vračь*) z keltských jazyků (Polák 1977, 124; odmítl Vykypěl 2023, 13 a 19–20).

1.1 *Bajalь*

V církevněslovanské památce bosenského původu z konce 14. a počátku 15. století (Чайничко јеванђеље) je doloženo hapax legomenon *bajalь* ‘léčitel, lékař’, zřejmě zkomolenina slova *balii*, jež pisatel dobře neznal, neboť již v té době zcela ustoupilo synonymnímu *vračь* (Savić 2007, 48–49 a 58). Nicméně v srbsčině je doloženo formálně blízké substantivum *бѣјало* ‘kouzelník’ (Karadžić 1935, 13), derivát se sufixem nomin agentis *-lo* slovesa *бѣјати* ‘čarovat, kouzlit, zařikávat (nemoc)’ (*SP I*, 104).

1.2 *Obavьnikь*

Staroslověnské *obavьnikь* (v Boloňském žaltáři *obavanьnikь*, v Pogodinově, Lobkovickém a Pařížském žaltáři *obanьnikь*⁹⁾) znamená ‘zaklínač, kouzelník’, v ruskocírkevněslovanském Ostromirově evangeliáři ‘lékař’ (*SJS II*, 460–461). Jsou to všechno deriváty stsl. *obavati* ‘zařikávat, zaklínat’ (*SJS II*, 460), imperfektiva od *obajati* ‘očarovat’ (*MLP*, 462), které je derivátem psl. **bajati* ‘mluvit’.

2. *Vračь*

Substantivum *vračь*¹⁰⁾ ‘lékař’, překládající ř. *ιατρος*, alternuje ve staroslověnských a církevněslovanských textech s *balii*, nacházejícím se v textech starších (Jagić 1913, 323–324); kromě staroslověňštiny je slovo doloženo pouze na slovanském jihu.¹¹⁾ Na základě b. a mk.

8) Slov. sémantický posun u b. *báe* ‘léčit pomocí různých zaklínání, zařikávání’ (Gorov 1962, 65) a u ukr. (huculské) *байльник* ‘osoba, která léčí tradičními léčitelstvími způsoby, zpravidla zařikáváním’ (Chobzej 2002, 33–36).

9) To mohlo vzniknout buď z *obavanьnikь*, nebo z *obajanьnikь* (< *obajati* ‘očarovat’) (*ESJS 9*, 561).

10) Stsl. *vračь* je východiskem řady derivátů: *vračьstvo* ‘lék, léčení’, *vračьба* ‘léčba, (vy)léčení’ s adjektivem *vračьвьнь* ‘mající schopnost léčit, uzdravovat’, posesivní adjektivum *vračьevь* s deriváty *vračьevьstvo* / *vračьvьstvo* ‘lék, léčení, lékařství’, dále *vračьevьнь* a *vračьevьскь* ‘lékařský’, *vračьevati* ‘léčit, uzdravovat’, *vračьevanije* ‘léčení, lékařství, lék’, *izvračьevati* ‘(vy)léčit’ a *uvračьevati* ‘vyléčit’ (*SJS I*, 222–223; *SJS V*, 200).

11) Str. *врачь* ‘lidový léčitel, lékař’ (*SRJ 3*, 103), r. *врач* ‘lékař’ a stbr. *врачь*, *врачь* ‘lékař, ranhojič’ (*HsBM 4*, 254) jsou církevní slavismy (tak Trubačev 1963, 163; Orel 2007, 1, 221; Anikin 2007,

врач, srb. *врач*, chorv. *vrâč* a sln. *vrâč* ‘zařikávač, zaklínač, kouzelník, věštec’ a ‘lidový léčitel, mastičkář, ranhojič, bylinkář’ by bylo možno rekonstruovat praslovanský (jižní) dialektismus **vbračь* ‘kouzelník, který zařikáváním odhání nemoci a zlé duchy’, derivát psl. slovesa **vbrati* ‘hovořit, zařikávat, zaklínat’ (Vasmer 1953–1958, I, 234–235; Skok 1971–1974, 3, 616–617); substantivum **vbračь* by tak představovalo nomen agentis se sufixem *-čь* (SP I, 102). Sloveso **vbrati*, jehož pokračováním je ve slovanských jazycích r. *вpамь* ‘lhát’, v dialektech ‘žvanit, tlachat’ (Dal’ 1903–1909, I, 634), se vysvětluje z ie. kořene **uerH₁-* ‘(slavnostně) říkat, mluvit’, jehož kontinuanty jsou doloženy i v dalších ie. jazycích (Pokorny 1959, 1162–1163; LIV, 689–690). Slabina výkladu tkví v hláskosloví, neboť i ve staroslověněštině bychom očekávali podobu **vbračь* (Štrekelj 1906, 505), ta ovšem doložena není.¹²⁾

Sémantický vývoj **‘mluvit’* → ‘lékař’ reflektuje léčení nemocných odřikáváním magických formulí podobně, jako tomu bylo v případě stsl. *balii*. Jako sémantická paralela se uvádí gót. *lēkeis* ‘lékař’ a ř. *λέγειν* ‘říkat, mluvit’ (Holthausen 1953, 146), jež někteří autoři obě řadí k ie. kořeni **leg-* ‘společně sbírat, číst’ (Pokorny 1959, 658); překážkou této paralely je skutečnost, že gótské slovo bylo přejato z keltských jazyků s nejasnou etymologií (Orel 2003, 244; EWAhD 5, 988 aj.).

3. *Cělitel’ь*

Staroslověněšské *cělitel’ь* ‘uzdravovatel, lékař’ (v Sinajském euchologiu i prefigované *icělitel’ь*) překládá ř. *θεραπευτής, ιατρός, ιητήρ* a lat. *medicus* (SJS IV, 833; SJS I, 840). Odpovídající výrazy nacházíme v ostatních slovanských jazycích jen sporadicky.¹³⁾ *Cělitel’ь* je derivát sloves *cěliti* ‘léčit, uzdravovat’, respektive *i(s)cěliti* ‘vyléčit, uzdravit’, jež jsou dobře doložena i v ostatních slovanských jazycích.¹⁴⁾ Sloveso je odvozeno od praslovanského *o*-kmenového adjektiva **cělь*, jehož derivát *cěly*, gen. *cělьve* ‘vyléčení, uzdravení, zdraví’ ukazuje na původní *u*-kmen.¹⁵⁾ Kontinuanty psl. adjektiva **cělь* mají v živých slovanských jazycích i ve staroslověněštině význam ‘celý, neporušený’, ve staroslověněštině a v některých dalších jazycích, znamenají i ‘zdravý’.¹⁶⁾ Praslovanské **cělь* (z ie. **kai-lo-/lu-* ‘zdravý, neporušený’ – Pokorny 1959, 520) odpovídá přesně stprus. *kails* ‘zdravý’,

---

9, 35 a jiní).

12) Další méně přesvědčivé výklady uvádím v hesle *vračь* (ESJS 18, 1079–1080).

13) Stsrb. (13. stol. Daničić) *cjělitelj* ‘lékař’ (RHSJ I, 805), č. *celitel* ‘léčitel, lékař’ (Jungmann 1835–1839, I, 222; Kott 1878–1893, 5, 1117). R. *целитель* (Dal’ 1903–1909, 4, 1269) ‘lékař, léčitel, hojitel’ a ukr. *цїлитель* ‘léčitel’ (Hrinčenko 1907–1909, 4, 432) jsou spíše výsledkem expanze z církevní slovanštiny (ESSJ 3, 178).

14) Patří sem i csl. (Makedonie, 15. stol.) *cělььникъ* ‘léčitel’ (Makarjioska – Šimić 2011, 115) spolu se stsl. *cělьba* ‘vyléčení, uzdravení, lék’ a adjektivem *cělььнь* ‘léčící, uzdravující; léčivý, hojivý’ (SJS IV, 838–839).

15) Srov. i str. *цѣлы* f. ‘uzdravení, vyléčení; zdraví’ (Zaliznjak 2004, 225).

16) Srov. b. dial. *цял* ‘celý, neporušený, zdravý’ (BTR, 938), chorv. *цїо* ‘zdravý’ (RHSJ I, 798), sln. *cěl* ‘celý, neporušený, (o ráně) vyléčený’ (Pleteršnik 1894–1895, I, 76), stč. *cělý* (Gebauer 1894, 137; ESJSČ: C-3–C-6; ke snaze vidět v stč. *cělý* ‘zdravý’ paleoslovenismus viz Vykypěl a kol. 2021, 33–34), p. (16. stol.) *cały* (SP 16w., 128), ukr. *цїлий* (Želechovskij 1886, 2, 1055) ‘celý, úplný, neporušený, zdravý’, plb. (přípitek) *ćol* ‘na zdraví!’ (Polański – Sehnert 1967, 48). Č. *s celou hlavou* ‘bez úrazu’ (Kott 1878–1893, I, 126), tedy ‘nejevíci žádnou újmu = zdravý’.

kails! ‘bud’ zdrav’ (Toporov 1980, 3, 136n.) a dále se spojuje s gót. *hails* ‘zdravý’, sthn. *heil* (EWAhd 4, 895–898), angl. *whole* ‘neporušený, celý, zdravý’, kymer. *cóel* ‘šťastná předzvěst, předtucha’ (ESSJ 3, 180; ESJS 2, 92–93).

Konceptem ‘zdraví’ u Slovanů se podrobně zabývala J. Grković-Major, která na základě dokladů ze staroslověnských textů ukázala, že ‘zdraví’ je spojeno s pevností a silou, s čistotou a také s celistvostí. Domněnka, že význam staroslověnského adjektiva *ceľb* ‘zdravý’ je vzhledem k významu ‘celý, neporušený’ sekundární (Grković-Major 2018, 157), oslabuje to, že již u praslovanského adjektiva **ceľb* a dokonce u jeho indoevropského východiska můžeme – na základě příbuzných slov v jiných indoevropských jazycích – předpokládat původní význam ‘zdravý, neporušený, celý’.

4. *Lěkarь, lěčitelь*

V charvátskohlaholských textech je od 14. století doložen lexém *lěkarь* (Makarijoska – Šimić 2011, 116), v textech makedonskocírkevněslovanských *lěčitelь* (Makarijoska 2002, 444). Církevněslovanské *lěkarь* je pokračováním psl. **lěkarь*, derivátu substantiva **lě-kъ*,¹⁷⁾ doloženého ve všech slovanských jazycích s významem ‘lék, prostředek k léčení’.¹⁸⁾

Církevněslovanské *lěčitelь* (psl. **lěčitelь*) je odvozeno od slovesa **lěčiti* (*se*) ‘léčit (se) pomocí léků’.¹⁹⁾ Vzájemný vztah psl. **lěkъ* a **lěčiti* vyvolává diskuse o primárnosti substantiva či slovesa, jednotný názor není ani na jejich etymologii (k tomu podrobně ESJS 7, 411–412). Tradičně se psl. **lěkъ* považuje za přejaté z germ. **lēka-* ‘lék’, které se vidí v gót. *lēkais* ‘lékař’, *lēkinōn* ‘léčit’ (Pronk-Tiethoff 2013, 115–116), jež se zpravidla²⁰⁾ pokládají za přejetí z kelt. jazyků, srov. stir. *liaig* ‘lékař’ (Lehmann 1986, 232). Uvažuje se však i o domácím původu praslovanských slov. Praslovanské **lěčiti* se považuje za přesný protějšek lit. *laikyti* ‘držet, udržovat’, kauzativa od ie. kořene **leik-* ‘zůstat, zanechat’ (Smoczyński 2007, 333; LIV, 406–407). Pak by psl. **lěčiti* představovalo staré slovanské kauzativum **‘udržovat, zachovávat (v jistém zdravotním stavu)’* → ‘léčit’; základní sloveso, od něhož by toto kauzativum bylo odvozeno, se však ve slovanských jazycích nedochovalo. Ze sémantického hlediska je lákavé i spojování psl. **lěkъ* s lat. *loqui* ‘mluvit, hovořit’ (Mladenov 1911, 14–16), pak by původní význam psl. **lěkъ* byl **‘zažehnavání (nemoci), zařikávání nebo odřikávání magických formulí’* (Němec 1980, 32; za méně pravděpodobné pokládá ESJS 7, 412).

17) Do stejné rodiny patří i stč. (ESSČ) a č. dial. (ALJ) *lěkovati, lekovati* ‘léčit pomocí kouzel, zařikávání’ (srov. i č. *zalekovati* ‘zařikat, zažehnat’: *Máš-li nátku, dej si ji zalekovati* – Kott 1878–1893, 5, 133) a odsud i deverbativa, stč. *lěkovanie, lekovanie* ‘léčení pomocí kouzel, zařikávání’ a *lěkovnik, lekovník* ‘kdo léčí pomocí kouzel, zařikávání apod.’ (ESSČ) (p. *lekovník* ‘čaroděj léčící kouzly, čarami’ je bohemismus – Basaj – Siatkowski 2006, 120), v češtině doby střední *lekovačka* ‘zařikávačka’ (Nejedlý 2012), dále slk. *liekovat’* ‘pomáhat nebo škodit čarováním’ (Kálal – Kálal 1923, 306), r. *лекарь* ‘zařikávač, zažehnávač nemoci’ (SRNG 16, 342), b. dial. *лекарка* ‘žena, která léčí zaklínacími formullemi, bylinkami a masáží’ (Kānčev 1968, 115) aj.

18) Stč. *lěk* i ‘kouzelný léčivý prostředek’ (Gebauer 1903–1916, 2, 221).

19) V stp. *leczyć* je doložen i význam ‘čarováním, kouzly zabránit nemocem nebo něčemu zlému’ (SSIp 4, 14).

20) Podle některých autorů jsou germ. slova domácího původu, patřící k ie. kořeni **leg-*, stejně jako ř. *λέγω* ‘sbírám, říkám’, lat. *legō* ‘sbírám, čtu’ – Pokorný 1959, 658.

5. *Baba*

K výrazům označujícím lékaře a léčitele zařazujeme rovněž porodní báby, jejichž pomoc často spočívala v různých empiricko-magických praktikách, které měly rodiče usnadnit porod a současně ovlivnit osud dítěte (*SIMif*, 369). Navíc ženy, které pomáhaly při porodech, měly jisté schopnosti léčit nemocné.²¹⁾ Církevněslovanské *baba*, překládající řecké *μαῖα* ‘porodní bába’, je doloženo v Grigorovičově (12.–13. stol.) a Lobkovově (13.–14. stol.) parimejnicích, makedonských církevněslovanských památkách (*RCJMR*, 331), v ruském parimejniku Zacharijově (13. stol.) a chorvatskocírkevněslovanském breviáři (Brevijar Vida Omišljanina z roku 1396) (*RCJHR*, 107). Vycházíme-li z předpokladu, že parimejníky nejlépe reprezentují cyrilometodějský překlad Starého zákona (Bláhová 1999, 236), je možno i lexém *baba* ‘porodní bába’ klást již do klasické staroslověnštiny.²²⁾

Církevněslovanské *baba* ‘porodní bába’, jež je v tomto významu doloženo ve všech slovanských jazycích, je pokračováním lalického psl. *baba, které původně zřejmě označovalo nějaký příbuzenský vztah (‘babička?’), případně mělo význam ‘stará žena’ (*ESJS I*, 55). Sémantický posun ‘stará žena’ → ‘porodní bába’²³⁾ nepřekvapuje, neboť v dávných dobách pomáhaly při porodu pouze staré ženy (zprvu snad jen z okruhu rodiny), které praxí získaly jistou zručnost. Jejich účast na porodu spočívala rovněž v rituálně-magických úkonech, k nimž patřilo zařikávání, zaklínání, různé očišťující obřady, které měly ochránit rodičku i novorozence před škodlivými vlivy zlých démonů a sil (Niederle 1916, 221). To, že byly porodním bábám v minulosti dávné i nedávné připisovány čarodějné vlastnosti, je možno doložit r. dial. *новивалка*, jež znamená vedle ‘porodní bába’ také ‘zařikávačka, zažehnávačka, kouzelnice, mastičkářka’ (*SRNG* 27, 242), a naproti tomu *ворожиха* je ‘zařikávačka, zažehnávačka, pomáhající při porodech’ (*Seliger I*, 124). Mimo slovanské jazyky lze zmínit it. nářeční *streia* ‘čarodějnice’ i ‘porodní bába’ (Alinei 1988, 46–47).

6. *Вѣхнѣ*

V památkách staroslověnských i církevněslovanských je doloženo substantivum *вѣхнѣ* s významem ‘kouzelník, čaroděj, věštec’, význam ‘léčitel v širším slova smyslu’²⁴⁾ o který nám jde, můžeme i vzhledem k následujícímu kontextu (Brevijar Vida Omišljanina) předpokládat: *vsěmi lěkari i vѣхнѣ cěleniě priěti ne vzmōže* (*RCJHR*, 492). Z literatury o starých Slovanech je známo, že v moci kouzelníků a čarodějů bylo seslat na člověka nějakou nemoc nebo mu dokonce způsobit smrt, na straně druhé však čarodějové a kouzelníci měli i jisté léčitelské znalosti či schopnosti: „Hlavním a nejčastějším úkolem starých čarodějů bylo asi *lěkařeni* pomocí léků vegetálních a animálních i různých zařikadel a zaklínání a sice nejen za účelem skutečného léčení z nemocí, nýbrž i za účelem přivádění nemocí, otrav i smrti osobám nenáviděným a dobytku“ (Niederle 1916, 218; srov. i Mencej 2016, 228, 245n., 271n.).

21) Srov. r. *лекарка* ‘porodní bába’ (*SRNG* 16, 342).

22) Řemeslo babictví (= porodnictví) má velmi starou tradici, jak dokládá předloha textu Exodu (2. kniha Mojžíšova), v níž se vypráví o hebrejských porodních bábách, jejichž prostřednictvím chtěl egyptský panovník, faraon, vyhubit všechny mužské potomky Izraelitů.

23) Jako sémantickou paralelu je možno uvést č. (slezská nářečí) *stařena* ‘porodní bába’ (*ČJA I*, 91–93). O porodních bábách ve sl. jazycích v. Janyšková 2005.

24) Srov. br. dial. *валхѣиць* ‘léčit’ (*ESBr* 2, 45).

Staroslověnské slovo je praslovanského stáří, kontinuanty psl. *vьlchvь jsou doloženy zejména v jazycích jihoslovanských (např. b. dial. *вльхва* ‘zloděj, lupič; ničema, darebák’) a východoslovanských (např. r. *волхв* ‘věštec, čaroděj, kouzelník’ a ‘pohanský kněz’), zastoupení v jazycích západoslovanských je slabé, respektive nejisté. Slovo nemá jasný původ, nejisté jsou i mimoslovanské souvislosti.²⁵⁾ Tradiční je spojování se stsl. *vьlьsnŏti* ‘koktat, brebtat, blábolit, nesrozumitelně mluvit’; formálně by tak staroslověnské *vьlchvь* představovalo substantivum se sufixem *-vь* odvozené od základu tohoto slovesa, problematický je rozdíl *ch : s* v kořeni.²⁶⁾ Po stránce sémantické by bylo spojování s *vьlьsnŏti* lákavé, neboť *vьlchvь* ‘čaroděj, kouzelník, věštec’ by tak byl pojmenován podle nesrozumitelné mluvy, mumlání, zařikávání apod., podobně jako je tomu v případě výše uvedeného stsl. *balii* ‘lékař’, r. *балюй* ‘kouzelník, čaroděj, mág, zařikávač, mastičkář, léčitel’, které geneticky souvisejí s psl. *bajati ‘mluvit’, či jako v případě ukr. *шештун* ‘zařikávač’, jež patří k *шештати* ‘šeptat’.²⁷⁾

7. *Korenitьсь*

Jedním z výrazů pro osobu, která má moc působit magií na zdraví člověka, je *korenitьсь* ‘čaroděj, kouzelník’, jenž je doložen v makedonských, srbských a ruských církevněslovanských textech 12.–14. stol. (*SJS II*, 51; Makarijoska – Šimić 2011, 99; Sreznevskij 1893–1903, I, 1286). Slovo je odvozeno sufixem *-сь* od adjektiva *korenitь, derivátu substantiva *korenь ‘kořen’. Tento výklad vychází z představy sémantického vývoje: *‘kořen’ → ‘kořeny k čarování a léčení’ → ‘čarování, kouzla’ (csl. *korenije*), který potvrzuje i r. dial. *рыть коренья* ‘zabývat se zařikáváním, mastičkářstvím apod.’, reálně tedy *‘vygrývat kořeny k magickým účelům’ (Dal’ 1903–1909, 2, 413; *ESJS* 6, 338). V případě csl. *korenitьсь* by tak šlo o pojmenování osoby praktikující magicko-lékařské postupy pomocí různých odvarů a pokrmů z kořeni a bylin. Nabízí se analogické srovnání s r. dial. *зелейник* ‘lékař, léčitel, který léčí odvarem z kouzelného kořeni a bylin’ (Dal’ 1903–1909, I, 1688), *травница* ‘zařikávačka, zažehnávačka, mastičkářka, která léčí pomocí bylin, odvarů z nich’, nebo s b. *билярка* ‘bylinkářka, mastičkářka’ (*SIDrev* 2, 348). Vyloučit nelze ovšem ani úvahy o existenci psl. slovesa *koriti ‘čarovat’, z něhož by csl. *korenije* ‘kouzla, čarování’ (*SJS II*, 52) bylo odvozeno, jak předpokládali Matzenauer (1881, 202) a Havlová (1994, 144). Sloveso *koriti řadili k ie. kořeni **k^uer-* ‘dělat’, jenž je doložen například i v lit. *kerėti kerii* ‘očarovat někoho’ a ve sl. *čarь* ‘čáry, kouzla’ (viz níže).

8. *Čaroděi*

K lidovým léčitelům patřily i osoby, které léčily pomocí magie, což se odráží i v názvech *čaroděi*, *čaroděica* a *čaroděicь* ‘čaroděj, zaklínač’ (*SJS IV*, 847–848). V první části kompozita *čaroděi* (< *čaro-dějь) je substantivum *čarь ‘čáry, kouzla, magie’, v jehož základu je ie. kořen **k^uer-* ‘činit, dělat’ (Pokorny 1959, 641–642), druhá část kompozita patří k psl. *dějati ‘dělat’. K sémantickému posunu *‘dělat’ → ‘dělat magické úkony, čarovat’

25) K podrobnějším informacím včetně stručného přehledu dalších etymologických výkladů viz *vьlchvь* (*ESJS* 18, 1071–1072).

26) Existují ovšem dvojice slov, v nichž se místo *-s-* objevuje *-ch-*, např. r. *волосатый* – *волохатый*, na něž upozorňuje Anikin 2007, 8, 191.

27) K slovanským názvům kouzelníků, věštců apod. patřícím do sémantického okruhu ‘hovořit, mluvit’, viz Popowska-Taborska 1989, 169.

je možno uvést paralelní vývoj v č. *udělat někomu* ‘učarovat’ (Jungmann 1835–1839, 4, 704), slk. *porobit' niekomu* ‘očarovat někoho (*robit'* ‘dělat’)’ (Králik 2015, 100), r. *поморы* ‘kouzla’ (*творить* ‘dělat’), lit. *padaraĩ* ‘kouzla’ (*padaryti* ‘dělat’) aj. (Anikin 1998, 124). Staroslověnské *čarь*, pl. *čary* spojují někteří autoři se sl. *čara* ‘linie’, což dokládají příkladem „linie vymezující tzv. čarodějný kruh, kde zlí démoni mají nebo nemají svou moc“ (Machek 1968, 95).

9. *Vražalbnica*

Do procesu léčení zasahovali svými praktikami i věštcí, věštkyně, jasnovidci.²⁸⁾ V makedonském církevněslovanském textu z 16. století (Крнински дамаскин) je doloženo substantivum *vražalbnica* ‘hadačka, věštkyně, jasnovidka’ (Makarijoska – Šimić 2011, 99), v b. nářečích je *вражалец* ‘hadač; mastičkář, ranhojič, lidový léčitel’ (*BER I*, 179). Stejný základ slova nacházíme ve stsl. *vraženije* ‘věštění, hádání’ (*SJS I*, 219), deverbativa odvozeného od *vražiti* ‘čarovat, kouzlit, věštit’, jež spolu s *vražati* tv., *vražā*, *vražanije* ‘věštba, věštění, hádání’ uvádí Miklošičův slovník (*MLP*, 74). Praslovanské sloveso **voržiti* ‘věštit, hádat, předpovídat, kouzlit, čarovat’²⁹⁾ má více etymologických výkladů,³⁰⁾ k těm nejpravděpodobnějším patří dva, které stručně uvedu. Praslovanské **voržiti* se považuje za denominativum odvozené buď od psl. **vorža* ‘věštba, hádání, los’, doloženého například ve stč. *vražě* ‘los’ (Gebauer 1894, 34), nebo od psl. **vorgъ* ‘hod, vrh, los’, doloženého v p. starším *wróg* ‘(nepříznivý) osud, (špatné) znamení, neštěstí’ (*SJP 7*, 726), jehož význam ‘osud’ vysvětlíme z **házení losu* (při věštění), srov. stsl. *vrěšti žrěbiję* ‘hodit los, losovat’ (*SJS I*, 615). Tento výklad vychází ze starého způsobu věštění, které bylo spojeno s házením různých předmětů, například zrní, větviček aj. Podle druhého nejčastějšího výkladu se psl. **voržiti* odvozuje od psl. **vorgъ* ‘nepřítel’, jež v řadě slovanských jazycích znamená ‘nečistá síla, ďábel, čaroděj’ (Anikin 2007, 8, 243–244).

10. Další výrazy pro osoby s magickou mocí, již mohou využít k léčení³¹⁾

10.1 *divobljudьсь*

Z charvátskohlaholských breviářů ze 14.–15. stol. (*SJS I*, 479; *RCJHR 2*, 290) uvádíme hapax legomenon za řecké *τετατοσκοπος* *divobljudьсь* ‘věstec, čaroděj’. První část kompozita tvoří stsl. *divъ* ‘div, zázrak’ (*ESJS 3*, 134), druhá část kompozita odkazuje k stsl. *bljusti* ‘střežit, dbát, zachovávat’ (*ESJS 2*, 69).

10.2 *potvoroizbavьnica*

Hapax legomenon *potvoroizbavьnica*, epiteton sv. Anastázie mučednice, léčitelky a utěšitelky, je doloženo v *Modlitbě proti ďáblu*, originální staroslověnské památce zachované v jediném ruskocírkevněslovanském opise z 13. století (*SJS III*, 211). Uvedené kompozi-

28) To dokládá i vysvětlení r. nářečního *ворожец* ‘hadač, věstec’: „Ворожец иногда занимается и лечением через нашаптывание и заговаривание. В болезнях нервных обязательно народ обращается к ворожцам“ (*SRNG 5*, 110).

29) V r. dialektech *ворожиться* znamená vedle ‘věštit si, předpovídat si’ i ‘léčit se’ (*SRNG 5*, 110).

30) Jejich přehled uvádím v hesle *vraženije* (*ESJS 18*, 1085).

31) Stranou ponecháváme přejetí z řečtiny, csl. *магъ* ‘kouzelník, čaroděj, mág’ (*SJS II*, 175) a *гоить* ‘čaroděj, podvodník’ (*SJS I*, 415).

tum překládá lat. *veneficiorum solutrix* ‘vysvoboditelka od jedů’; motivace vzniku slova *potvoroizbavьnica* není jasná, uvádějí se různé možnosti (o nich podrobněji Čajka 2011, 53–54). Druhá část kompozita je průhledná, je to derivát slovesa *izbaviti* ‘vysvobodit, zbavit’, v první části kompozita je substantivum *potvorь*, jež se překládá jako ‘vřed, nádor’ (*SJS IV*, 441). Nelze ovšem vyloučit možnost, že rsl. *potvorь*, pl. *potvori* v sobě skrývá význam ‘kouzla, čáry’, který je doložen například ve staré ruštině, jak dokládá i tento příklad (Княжеские уставы): *А се ц(е)рк(о)внии суди: роспусть [...] вѣдство, зелиничьство, потвори, чародѣяния, волхования* (*SRJ 17*, 284). Je známo, že v představách starých Slovanů vznikala většina nemocí působením démonů, zlých duchů a nečistých sil na člověka. Pokud bychom přijali tuto možnost výkladu csl. *potvorь* (podrobněji Janýšková 2004), pak bychom mohli církevněslovanské kompozitum *potvoroizbavьnica* vysvětlit jako ‘vysvoboditelka od škodlivých sil, démonů’, což koresponduje s jejím označováním jako léčitelky a ochránitelky před nemocemi.

Závěr

Etymologie řady staroslověnských a církevněslovanských slov označujících lékaře a léčitele prozrazuje jejich kořeny v době pohanské. Ukazuje, že pro lékařství a léčitelství té doby, často s přesahem až do novověku, byla zásadním způsobem léčení víra v magii slova. Dokládají to výše uvedené výrazy *balii*, *bajalь*, *obavьnikь*, *vraць*, jejichž sémantika vychází z významu ‘říkat, mluvit’. Patří sem zřejmě i výraz *vlъchvь*, vyjdeme-li z tradičního spojování se slovesem *vlъsnъti* ‘koktat, brebtat, blábolit, nesrozumitelně mluvit’, jež současně představuje pojítka se skupinou výrazů spojených s magickými úkony, čáry a kouzly, typickými pro středověké lékařství a léčitelství, k nimž patří *čaroděi*, *vražalьnica*, *divobljudьсь*, případně i *potvoroizbavьnica*. Lék, kouzelný prostředek k léčení, je základem csl. *lěkarь*, zatímco etymologie csl. *lěčitelь* nabízí dvě možnosti výkladu: ‘léčící pomocí léků’, nebo ‘udržující, zachovávající (v jistém zdravotním stavu)’. Lékem může být i odvar z různého koření a bylin, jak napovídá csl. název léčitele *korenitьсь*. U stsl. *čělitelь* nám jeho etymologie sděluje jen to, že slovo reflektuje očekávaný výsledek léčení, jímž je člověk celý, celistvý, neporušený, tudíž zdravý. Etymologie csl. *baba* ‘porodní bába’ propojuje starověk se středověkem i novověkem.

Zkratky jazyků:

angl. – anglický; b. – bulharský; br. – běloruský; csl. – církevněslovanský; č. – český; germ. – germánský; gót. – gótský; chorv. – chorvatský; ie. – indoevropský; ir. – irský; it. – italský; kelt. – keltský; kymer. – kymerský; lat. – latinský; lit. – litevský; mk. – makedonský; p. – polský; plb. – polabský; psl. – praslovanský; r. – ruský; rsl. – ruskocírkevněslovanský; ř. – řecký; sl. – slovanský; slk. – slovenský; sln. – slovinský; srb. – srbský; stbr. – staroběloruský; stč. – staročeský; sthn. – starohornoněmecký; stir. – staroirský; stp. – staropolský; stprus. – staropruský; str. – staroruský; stsl. – staroslověnský; ukr. – ukrajinský

Literatura:

- Alinei 1988: ALINEI, M.: Slavic BABA and other ‘old woman’ in European dialects. A semantic comparison. In: Basaj, M. [ed.]: *Wokół języka. Rozprawy i studia poświęcone pamięci prof. M. Szymczaka*. Wrocław 1988, 41–51.
- ALJ: Archiv lidového jazyka uložený v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR v Brně.

- Anikin 1998: АНИКИН, А. Е.: *Этимология и балто-славянское лексическое сравнение в праславянской лексикографии. Материалы для балто-славянского словаря 1*. Новосибирск 1998.
- Anikin 2007: АНИКИН, А. Е.: *Русский этимологический словарь, 1-*. Москва 2007–.
- Basaj – Siatkowski 2006: BASAJ, M. – SIATKOWSKI, J.: *Bohemizmy w języku polskim. Słownik*. Warszawa 2006.
- BER 1–: *Български этимологичен речник, 1-*. Георгиев, В. И. et al. [red.]. София 1971–.
- Bláhová 1999: BLÁHOVÁ, E.: Lexikální specifika staroslověnského parimejníku. *Slavia* 68, 1999, 235–249.
- BTR: *Български тълковен речник*. София 1955.
- Čajka 2011: ČAJKA, F.: *Církevněslovanská legenda o svaté Anastázii*. Praha 2011.
- ČJA 1: *Český jazykový atlas 1*. Balhar, J. – Jančák, P. [red.]. Praha 1992.
- Dal' 1903–1909: ДАЛЬ, В. И.: *Толковый словарь живого великорусского языка Владимира Даля, 1–4*. 3-е, испр. и знач. доп. издание. Санкт-Петербург 1903–1909.
- Dynda 2019: DYNDA, J.: *Slovanské pohanství ve středověkých ruských kázáních*. Praha 2019.
- ERSJ 1–: *Этимолошки речник српског језика, 1-*. Лома, А. [red.]. Београд 2003–.
- ESBr 1–: *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, 1-*. Мартынаў, В. У. – Цыхун, Г. А. [red.]. Мінск 1978–.
- ESJS 1–21: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského, 1–21*. Havlová, E. – Erhart, A. – Janyšková, I. [red.]. Praha 1989–2008, Brno 2010–2022.
- ESJSČ: *Etymologický slovník jazyka staročeského. Archeologie slov. C, Č*. Vykypěl, B. [red.]. Praha 2024.
- ESSČ: *Elektronický slovník staré češtiny* [on-line]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006–. <<http://vokabular.ujc.cas.cz>> [cit. 20-06-2020].
- ESSJ: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд, 1-*. Трубочев, О. Н. – Журавлев, А. Ф. – Варбот, Ж. Ж. [red.]. Москва 1974–.
- EWAhD 1–: *Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen, 1-*. Göttingen – Zürich 1988–.
- Gebauer 1894: GEBAUER, J.: *Historická mluvnice jazyka českého 1*. Praha – Vídeň 1894.
- Gebauer 1903–1916: GEBAUER, J.: *Slovník staročeský, 1–2*. Praha 1903–1916.
- Gorov 1962: ГОРОВ, Г.: Странджанският говор. In: *Българска диалектология. Проучвания и материали 1*. София 1962, 13–164.
- Grković-Major 2018: GRKOVIĆ-MAJOR, J.: The Slavic concept of 'health': Evidence from Old Church Slavonic. In: Kapetanović, A. [ed.]: *The oldest linguistic attestations and texts in Slavic languages*. Vienna 2018, 154–166.
- Havlová 1994: HAVLOVÁ, E.: Slovanská etymologie a homonymie. *Slavia* 63, 1994, 141–148.
- Holthausen 1953: HOLTHAUSEN, F.: Bemerkungen zu Vasmer's Russischem Etymologischen Wörterbuch. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 22/1, 1953, 145–149.
- Hrinčenko 1907–1909: ГРИНЧЕНКО, Б.: *Словарь української мови, 1–4*. Київ 1907–1909.
- HSBM 1–37: *Гістарычны слоўнік беларускай мовы, 1–37*. Мінск 1982–2017.
- Chobzej 2002: ХОВЗЕЙ, Н.: *Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник*. Львів 2002.
- Jagić 1913: JAGIĆ, V.: *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache. Neue berichtigte und erweiterte Ausgabe*. Berlin 1913.
- Janyšková 2004: JANYŠKOVÁ, I.: K církevněslovanskému *potvorь* 'nádor'. *Rocznik Slawistyczny* 54, 2004, 111–114.
- Janyšková 2005: JANYŠKOVÁ, I.: 'Porodni bába' ve staroslověnině a v ostatních slovanských jazycích. *Slavia* 74, 2005, 279–284.
- Jefimova 2011: ЕФИМОВА, В. С.: *Наименования лиц в старославянском языке*. Москва 2011.
- Jungmann 1835–1839: JUNGSMANN, J.: *Slovník česko-německý, 1–5*. Praha 1835–1839.

- Káral – Káral 1923: KÁRAL, K. – KÁRAL, M.: *Slovenský slovník z literatury aj nářečí*. Banská Bystrica 1923.
- Kaňčev 1968: КЪНЧЕВ, И.: Говорът на село Смолско, Пирдопско. In: *Българска диалектология. Проучвания и материали 4*. София 1968, 5–159.
- Karadžić 1935: КАРАЏИЋ, В. С.: *Srpski rječnik istumachen њемачкијем и латинскијем ријечима*. 4. државно изд. Београд 1935.
- Kott 1878–1893: KOTT, F. Š.: *Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický, 1–7*. Praha 1878–1893.
- Králik 2015: KRÁLIK, L.: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava 2015.
- Lehmann 1986: LEHMANN, W. P.: *A Gothic Etymological Dictionary*. Leiden 1986.
- LIV: *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen*. Rix, H. [red.]. Wiesbaden 2001.
- Lukinova 1983: ЛУКИНОВА, Т. Б.: Лексика слов'янських мов як джерело вивчення духовної культури давніх слов'ян. In: *IX Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янське мовознавство. Доповіді*. Київ 1983, 87–115.
- Lukinova 1986: ЛУКИНОВА, Т. Б.: Лексика славянського язичества. In: *Етимологія 1984*. Москва 1986, 119–124.
- L'vov 1965: ЛЬВОВ, А. С.: К вопросу о моравизмах в языке памятников старославянской письменности. *Slavia* 34, 1965, 263–272.
- L'vov 1966: ЛЬВОВ, А. С.: *Очерки по лексике памятников старославянской письменности*. Москва 1966.
- Machek 1968: MASHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Druhé, opravené a doplněné vydání. Praha 1968.
- Makarijoska 2002: МАКАРИЈОСКА, Ј.: *Девербативните именки во македонските црковнословенски ракописи*. Скопје 2002.
- Makarijoska – Šimić 2011: МАКАРИЈОСКА, Ј. – ШИМИЋ, М.: Лексиката од областа на медицината во македонските и хрватските црковнословенски текстови. *Slovo* 61, 2011, 95–122.
- Malina 1946: MALINA, I.: *Slovník nářečí mistřického*. Praha 1946.
- Matzenauer 1881: MATZENAUER, A.: Příspěvky ke slovanskému jazykozpytu. *Listy filologické* 8, 1881, 161–208.
- Mencej 2016: MENCEJ, M.: *Styrian Witches in European Perspective: Ethnographic Fieldwork*. Palgrave Historical Studies in Witchcraft and Magic. London 2016.
- Mladenov 1911: MLADENOV, S.: Zur slavischen Wortforschung. *Archiv für slavische Philologie* 33, 1911, 7–19.
- MLP: MIKLOSICH, F.: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae 1862–1865.
- MMFH II: *Magnae Moraviae fontes historici. Prameny k dějinám Velké Moravy. II. Textus biographici, hagiographici, liturgici*. Brno 1967.
- Nejedlý 2012: NEJEDLÝ, P. et al.: *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny*. Ústav pro jazyk český AV ČR, 2012–. <<https://madla.ujc.cas.cz>> [cit. 10-03-2025].
- Němec 1980: NĚMEC, I.: Česká slova někdejší magické terminologie. *Listy filologické* 103, 1980, 31–39.
- Niederle 1911: NIEDERLE, L.: *Život starých Slovanů. Základy kulturních starožitností slovanských I/I*. Praha 1911.
- Niederle 1916: NIEDERLE, L.: *Život starých Slovanů. Základy kulturních starožitností slovanských II/I*. Praha 1916.
- Onyškevič 1966: ОНЫШКЕВИЧ, М. О.: Словарь бойковского диалекта. In: Калнынь, Л. Э. [red.]: *Славянская лексикография и лексикология*. Москва 1966, 61–105.
- Orel 2003: OREL, V.: *A Handbook of Germanic Etymology*. Leiden – Boston 2003.
- Orel 2007: OREL, V.: *Russian Etymological Dictionary, 1–4*. Calgary 2007–2011.

- Peev 1999: ПЕЕВ, К.: *Речник на македонските говори во југоисточниот егејски дел*, 1. Скопје 1999.
- Pleteršnik 1894–1895: PLETERŠNIK, M.: *Slovensko-nemški slovar*, 1–2. Ljubljana 1894–1895.
- Pokorny 1959: POKORNY, J.: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I*. Bern – München 1959.
- Polák 1977: POLÁK, V.: Několik poznámek k etymologické struktuře staroslověnštiny. *Slavia* 46, 1977, 120–127.
- Polański – Sehnert 1967: POLAŃSKI, K. – SEHNERT, J. A.: *Polabian-English Dictionary*. The Hague – Paris 1967.
- Popowska-Taborska 1989: POPOWSKA-TABORSKA, H.: Ślady kultury dawnych Słowian utrwalone w poszczególnych wyrazach słowiańskich. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 25, 1989, 167–174.
- Pronk-Tiethoff 2013: PRONK-TIETHOFF, S.: *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*. Amsterdam – New York 2013.
- RCJHR: *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije I*. Grabar, B. – Hauptová, Z. – Mareš, F. V. [red.]. Zagreb 2000.
- RCJMR: *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција I*. Рибарова, З. [ред.]. Скопје 2006.
- RHSJ 1–23: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1–23. Zagreb 1880–1976.
- RSA I: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I*. Београд 1959.
- Рубаков 2015: РЫБАКОВ, Б. А.: *Язычество древних славян*. 3-е изд. Москва 2015.
- Savić 2007: САВИЋ, В.: *Српскословенски речник јеванђеља. Огледна свеска*. Београд 2007.
- Seliger I–: *Селигер. Материјали по русској дијалектологији, I–*. Герд, А. С. [ред.]. С.-Петербург 2003–.
- SJP 1–8: KARŁOWICZ, J. – KRYŃSKI, A. – NIEDŹWIEDZKI, W.: *Słownik języka polskiego*, 1–8. Warszawa 1900–1927.
- SJS I–V: *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae, I–IV*. Kurz, J. – Hauptová, Z. [red.]. Praha 1966–1997; *V. Addenda et corrigenda*. Hauptová, Z. – Konzal, V. – Pilát, Š. [red.]. Praha 2016.
- Skok 1971–1974: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 1–4. Zagreb 1971–1974.
- SIDrev 1–5: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь, 1–5*. Толстой, Н. И. [ред.]. Москва 1995–2012.
- SLMif: *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. 2-е изд. Москва 2002.
- Smoczyński 2007: SMOCZYŃSKI, W.: *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Wilno 2007.
- SP 1–8: ŚLAWSKI, F. [red.]: *Słownik prasłowiański*, 1–8. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974–2001.
- SP 16w.: *Słownik polszczyzny XVI wieku* 3. Wrocław – Warszawa – Kraków 1968.
- Sreznevskij 1893–1903: СРЕЗНЕВСКИЙ, И. И.: *Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам*, 1–3. Санктпетербург 1893–1903.
- SRJ I–: *Словарь русского языка XI–XVII вв., I–*. Москва 1975–.
- SRNG I–: *Словарь русских народных говоров, I–*. Москва – Ленинград / Санкт-Петербург 1965–.
- SStp 1–II: *Słownik staropolski, I–II*. Urbańczyk, S. [red.]. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1953–2002.
- Štrekelj 1906: ŠTREKELJ, K.: Vermischte Beiträge zum slavischen etymologischen Wörterbuch. *Archiv für slavische Philologie* 28, 1906, 481–539.
- Торогов 1980: ТОПОРОВ, В. Н.: *Прусский язык*, 1–5. Москва 1975–1990.
- Торогов 1989: ТОПОРОВ, В. Н.: Из славянской языческой терминологии: индоевропейские истоки и тенденции развития. In: *Этимология 1986–1987*. Москва 1989, 3–50.
- Trubačev 1959: ТРУБАЧЕВ, О. Н.: Следы язычества в славянской лексике (1. *Trizna*. 2. *Pěti*. 3. *Kobь*). *Вопросы славянского языкознания* 4, 1959, 130–139.

- Trubačev 1963: ТРУБАЧЕВ, О. Н.: Заметки по старославянской этимологии. *Этимологические исследования по русскому языку* 4, 1963, 160–168.
- Vaan 2008: DE VAAN, M.: *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Leiden – Boston 2008.
- Vaillant 1958: VAILLANT, A.: *Grammaire comparée des langues slaves 2/1*. Lyon – Paris 1958.
- Vasmer 1953–1958: VASMER, M.: *Russisches etymologisches Wörterbuch, 1–3*. Heidelberg 1953–1958.
- Vykypěl 2023: VYKYPĚL, B.: *Irština ve slovanské střední Evropě v raném středověku*. Praha 2023.
- Vykypěl a kol. 2021: VYKYPĚL, B. – KARLÍKOVÁ, H. – JANYŠKOVÁ, I. – VOČEK, V.: *Staroslověnské dědictví ve staré češtině*. Praha 2021.
- Weingart – Kurz 1949: WEINGART, M. – KURZ, J.: *Texty ke studiu jazyka a písemnictví staroslověnského*. Praha 1949.
- Zaliznjak 2004: ЗАЛИЗНЯК, А. А.: *Древненовгородский диалект*. Москва 2004.
- Zíbrt 1894: ZÍBRŤ, Č.: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku*. Praha 1894.
- Želechovskij 1886: ЖЕЛЕХОВСКИЙ, С.: *Малоруско-німецький словар, 1–2*. Львів 1886.

Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i.
etymologické oddělení, Brno

Ilona Janyšková
ilona.janyškova@ujc.cas.cz
ORCID: 0000-0002-3502-1624